

Dinlerin Buluşma Noktası: İstanbul

Mehmet Aydın

N. E. Üniversitesi

I. Giriş

Milâdi IV. yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğunun başkenti olan İstanbul, Doğu Roma imparatorluğunun Patriklik Merkezi olarak dikkat çekmektedir. Daha sonraki yüzyıllarda Doğu Hıristiyanlığı olarak dikkat çekecek olan Hıristiyan mezheplerinin birçoğu da İstanbul'dan yönetilecektir. Bizans döneminde Hıristiyanların, Yahudi Romaniotların, Aşkenazi Yahudilerinin ve VIII. yüzyıldan sonra da Yahudi Karai mezhebinin mensuplarının İstanbul'da yaşadıkları görülmektedir.

Milâdi V. Yüzyıldan itibaren Efes (431) ve Kadıköy konsili (451) sonrası, İstanbul patrikliğinden ayrılan Nestorius cemaati ve Monofizit Hıristiyanlar (Ermeniler, Kıptiler, Süryaniler, Habeş kilisesi mensupları) Doğu Hıristiyanlığının çok önemli bir parçasını teşkil etmişlerdir. Resmi Hıristiyanlığın temsilcisi olan İstanbul patrikliğini, i'tizali gruplar, Melkitler veya Milkaniyye olarak isimlendirmişler ve genelde imparatorluğa yakın olanlar olarak melkitler, patrikliğe bağlı kalmışlardır. Bu dönemde İstanbul patrikliği de dini yönden doğrudan Roma piskoposluğuna yani papalığa bağlı olarak faaliyet gösteriyordu. Bu dini birlik, bir takım ihtilaflar olsa da XI. Yüzyıla kadar

devam etmiş ve nihayet 1054 yılında Roma'nın ve İstanbul patrikliğinin birbirlerini aforoz etmesiyle Roma-İstanbul arasında, bugüne kadar uzanan en büyük bölünme meydana gelmiş ve Roma, Lâtin Katolik Kilisesi ismini benimserken, İstanbul, Rum Ortodoks Kilisesi, ünvanını almıştır. Böylece, XI. Yüzyıldan sonra İstanbul, Bağımsız Rum-Ortodoks patrikliğine bağlı, Doğu Roma İmparatorluğundaki Ortodoksluğun resmi dini merkezi haline gelmiştir. İstanbul'un Türkler tarafından fethine kadar ki geçen dört yüz yıllık dönem ise Gerçek Bizans dönemi olarak tarihe geçmiştir.

1453 yılında İstanbul'un fethiyle birlikte, Müslüman Türkler, İstanbul'un egemen Müslüman sınıfını teşkil etmişlerdir. Böylece, çok farklı inanç mensupları arasına Müslümanlarda dâhil olmuşlar ve İstanbul, âdeta bir dinler ve farklı kültürler merkezî haline gelmiştir. XV. yüzyılda, İspanya'dan kovulan Sefâradi Yahudileri de İstanbul'a gelerek bu dini kompozisyonu daha da zenginleştirmişlerdir. Böylece Bizans döneminden beri, farklı din ve kültürlere merkezlik yapan İstanbul, Osmanlı Devleti döneminde de bu dini farklılıkları aynen yaşatmıştır. Osmanlı Devleti'nin engin hoşgörüsü içinde bugüne kadar gelebilen Yahudiler, Ermeniler, Süryaniler, Lâtin Katolikler ve Ortodokslar ve Keldani Katolikler, İstanbul'da ahenk içinde yaşamışlar ve "Çokluk İçinde Birlikte Yaşama" formülünü evrensel medeniyete armağan eden Türk tecrübesini, bizzat dünyaya göstermişlerdir ¹.

İstanbul'da yaşayan farklı din mensuplarının başında Yahudiler gelmektedir. Anadolu'da ve İstanbul'a yakın bölgelerdeki Yahudi varlığının tarihini milâdi tarihin başlarına kadar çıkarmak ve hatta daha eskilere kadar götürmek, mevcut kaynaklarla paralellik göstermektedir. Kısaca İstanbul'daki Yahudi cemaatlerini, Romaniot, Aşkenazi, Karâi, Safaradi, İtalyan ve Yabancı Yahudi Cemaatleri olarak belirtebiliriz. Bu çalışmada Yahudi Cemaatlerine ilişkin olarak bu bilgilerle yetinilecek, İstanbul'daki Hıristiyan Cemaat grupları üzerinde ve özellikle, Ermeniler üzerine odaklanılacaktır. Hıristiyan cemaat grupları içinde Ermenilerin tarihi varlıkları, dini durumları, sosyal ve kültürel durumları ele alınacaktır. İstanbul'daki belli başlı Hıristiyan Cemaat gruplarını, Ermeniler, Süryaniler, Keldaniler, Rum

•••••

1 Mehmet Aydın(2), Türkiye'deki Gayr-i Müslimlerin Sosyal, Kültürel ve Dini Durumları, Basılmamış Ders Notları, Konya, 2004.

Ortodokslar, Latin Katolikler ve Türk Ortodokslar olarak sınıflandırmak mümkündür.

2. Ermeniler

Osmanlı Devletinin, gayr-i Müslim unsurlar arasında en çok işbirliği yaptığı cemaat, Ermeniler olmuştur. Anadolu'nun birçok bölgesinde ve İstanbul'da Ermenilerle Türkler birlikte yaşamışlar ve Osmanlı Devletinin bünyesinde çok önemli hizmetler ifâ etmişlerdir. Türkiye'de yaşayan Ermenilerin bir kısmı başka ülkelere göç etmişler, fakat yine de Türkiye'de büyük bir Ermeni nüfus varlığını korumuştur.

Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul ediş tarihleri üzerinde birkaç tez var ise de, genel kabul gören tez, Miladi III. Yüzyıl başlarında Hıristiyanlığı kabul ettikleri şeklindedir. Ancak, Ermenilerin, arasında Hıristiyanlığın yayılış tarihini daha öncelere, hatta Apostolik çağa kadar indigini söyleyenler de vardır. Bunlara göre, Havarilerden Thomas, Hıristiyanlığı Ermeniler arasında yaymakla görevlendirilmiştir. Bunun için Ermenilerin Hıristiyanlığının Apostolik karakter taşıdığı üzerinde durulmuştur. Ermeniler, I. İznik (325), I. İstanbul (381) ve 431 Efes konsil kararlarına uymuşlardır. Böylece Ermeniler, 325'de Aferez edilen Arius'a, 381'de Aferez edilen Macedonien'e ve 431'de Efes'te aferez edilen Nestorius'a güvenmemişlerdir. Ancak İsa'daki tabiat problemini tartışmak üzere 451'de Kadıköy'de toplanan konsilde alınan kararlara Ermeniler'de uymayarak, ana Hıristiyan gruptan kopmuşlardır. Ermeniler, "İsa'daki tek tabiat" prensibini kabul etmişlerdir. Onlara göre "İsa'daki ilâhi tabiat insani tabiatı yutmuştur." Bu fikri savunanlar, Monofizit (tek tabiatçı) kiliseler olarak isimlendirilmiştir, bunun için, Mısır Kıpti kilisesi, Süryani Kilisesi, Ermeni Kilisesi ve Habeş Kilisesi monofizit Doğu Kiliseleri olarak tarihe geçmişlerdir². Bizans kilisesi ise, İsa'da insani ve ilâhi olmak üzere iki tabiatın varlığını kabul etmiş ve monofizit kilise mensuplarına karşı şiddetli bir mücadeleye girişmiştir. Ermeni kilisesi ve

.....

2 Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi*, çev. Mehmet Aydın, Ankara, 1990, s. 16-18

Süryani Kilisesi, Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle, bu zulüm ve ta-kipten kurtulmuşlardır.

Ermeni kilise tarihinden kısaca bahsetmemiz gerekirse, Aziz Krikor Lusavoriç 304 yılına doğru, Episkoposluk merkezini Eçmiadzin'de kurmuştur. Halefleri, Daron'a Aşdişad'a, daha sonra da Tevin'e taşınmışlardır. 924 yılına kadar 470 yıl Episkoposluk burada kalmıştır. Selçuklular bu bölgeleri işgal edince, Ermeni göçmenler, Haçlı Seferleri sırasında Kilikya'da bir prenslik ve sonra da bir krallık kurmuşlardır (1199-1335).

Bu dönemde Gatogigosluk, cemaatlerinin kaderiyle birlikte 1147'de Rumkale'ye yerleşmiş, 1292'de de bu kalenin düşmesiyle, Gatogigosluk, Kilikya Ermeni krallığının başkenti olan Gise taşınmış ve uzun yıllar orada kalmıştır³.

1373'de Memluklar, Kilikya'yı işgal edince, Doğu Ermenistan Episkoposları, Gatogigosluk merkezini Doğu'ya taşımaya karar vermişlerdi. Bunun üzerine 1441'de Giragos Virabetzi'yi, Eçmiadzin'de Gatogigos ilan etmişlerdir. (1441-1445) Fakat bu dönemin Gatogigosu Krikor Musabegyantz (1439-1446), Gatogigosluk merkezinin nakline karşı çıkmış ve böylece Ermeni kilise tarihi içinde ilk defa biri, Kilikya'da, diğeri Eçmiadzin'de olmak üzere iki gatogigosluk meydana gelmiştir. Kilise hukukuna göre, halefiyet hakkının, Kilikya Gatogigosluğuna ait olmasına rağmen, zamanla Eçmiadzin, hiyerarşinin çoğunluğu ve Ermeni Kamuoyu tarafından "Bütün Ermenilerin Yüce Gatogigosluğu" olarak kabul edilmiştir⁴.

Ermeni kilisesi, kendisini evrensel kilise olarak görür ve bağımsız bir kilise olduğunun altını çizer. Ermeni kilisesi, Gregoriane Ermeni kilisesi tabiri yerine, Ermeni Apostolik Ortodoks kilisesi tabirini tercih etmektedir. Türkiye'de daha çok Ermeni Kilisesi tabiri kullanılmaktadır. Bugün Türkiye'de Ermeni Apostolik Ortodoks kilisesi, Ermeni Katolik kilisesi ve Ermeni Protestan kilisesi olmak üzere üç ayrı Ermeni kilisesi faaliyet göstermektedir⁵.

.....

3 M. Aydın (2), s. 3

4 *a.g.e.*, s. 3

5 *a.g.e.*, s. 4

3. Türkiye Ermeni Apostolik Ortodoks Kilisesi

Türkiye'deki en büyük Ermeni merkezi, Türkiye Ermenileri patrikliğidir. Türkiye ve civardaki tüm Ermenilerin bağlı olduğu Ermeni Patrikhanesi, bünyesinde Ermeni Apostolik Ortodoks Kilisesi mensuplarını toplamaktadır. Türkiye Ermenileri patrikliği, Ermenistan'daki Eçmiadzin Ermeni Başpatrikliğine, dini hiyerarşide bağlıdır. Türkiye Ermenileri' patriği II. Mesrob Mutafyan 1988 yılında seçilmiştir. Mutafyan seksen dördüncü patrik olarak tarihe geçmiştir. İlk İstanbul Ermeni patrikliğini 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet kurduştur. Ermeni patriği olabilmenin ilk şartı, Türkiye vatandaşı olmaktır. Patriği Türkiyeli laik ve ruhani Ermeni liderler seçmektedir. Patrik olan kişi, ölünceye kadar patriklik makamında kalmaktadır.

Türkiye Ermenileri patrikliği, bir Ruhani Meclisle yönetilir. Her iki yılda bir ruhani meclis üyeleri yeniden seçimle belirtilir. Bu seçimleri Ermeniler, kendileri gerçekleştirir. Sadece patrik seçildikten sonra, ilgili Türk makamlarına bilgi verilmektedir⁶. Türkiye Ermenileri, Türk Vatandaşı oldukları için Türkiye cumhuriyeti kanunlarına tabidirler. Dini, kültürel ve örfle ilgili hususlar, kanunlara aykırı olmamak şartıyla, patrikhanenin ve ona bağlı kurulların yetki alanına girmektedir. Ermeni kiliseleri, Fatih döneminden beri, kendi iç tüzükleriyle yönetilmişlerdir. Gerek Osmanlı Devleti döneminde ve gerekse Türkiye Cumhuriyeti döneminde, Devlete karşı sorumlu olmuşlardır. Bu konuda Türk tarihinde iki önemli nizamname dikkat çekmiştir. Birincisi, 17 Mart 1863 tarihinde Sultan Abdülaziz tarafından yayınlanmıştır. İkincisi ise, 1916 yılında yürürlüğe giren nizamnamedir. Bugün de, İstanbul Ermeni Patrikliği dini ve dünyevi iki meclisle yönetilmektedir. Her iki meclis de patriğin sorumluluğunda icraat yapmaktadır⁷.

Bugün Türkiye Ermeni patrikliğine bağlı 42 kilise bulunmakta ve kilisesi olmayan Ermeniler de bulunmaktadır. Sadece İstanbul'da otuz beş Ermeni kilisesi faaliyet halindedir. Anadolu'da bulunan kiliseler ise, Kayseri, Diyarbakır, Mardin, ve Hatay'ın Kırıkhan ve

.....

6 Davut Kılıç, *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Ankara, 2008, s. 57-58

7 D. Kılıç, s. 152-154; M. Aydın (2), s. 5

Samandağ ilçelerinde bulunmaktadır. Ermeni Patrikliğinin bunlardan ayrı, kilise koroları, cemaat kurumları, okulları, dernekleri, gazeteleri, dergileri ve mezarlıkları vardır⁸.

4. Ermeni Katolik Cemaati

Bugün, Türkiye Ermenilerinin ikinci önemli kanadını oluşturan Ermeni Katolik cemaatidir. 1740 yılına kadar Ermeniler bir bütünlük içinde yaşamaktaydılar. Bunun için 1740 yılına kadar Ermeni kilisesi bünyesinde Ermeni Katolik Gatogigosluğundan da bahsedilmemiştir. 26 Kasım 1740'da Kilikya Gatogigosu Guğas ölmüş ve yeri uzun zaman boş kalmıştır. Kilikya Gatogigos bölgesi ruhanileri, Katolik mezhebine meyilli bir Gatogigos seçmeye karar vermişlerdir. Böylece Halep'te toplanarak, Halep Başpiskoposu Abraham Ardzivian'ı Kilikya Gatogigosu seçmişlerdir⁹. 13 Ağustos 1742'de papa XIV. Benoit tarafından da resmen tanınmıştır.

11 Temmuz 1743'de Abraham Ardzivan; Roma'dan İstanbul'a gelerek, Gatogigosluk merkezini İstanbul'da kurmak istemişse de, İstanbul Ermenileri buna mani olmuşlardır. Bunun üzerine 6 Ekim 1743'de Halebe dönmüştür. Halebe dönüşünde, Katolik olmayan ruhanilerin, Meryem Ana kilisesini işgal ederek, Başpiskopos Mikail'i, Kilikya Ermeni Ortodoks Gatogigosluğuna getirdiklerini öğrenmiş ve durumdan son derece üzüntü duymuştur. Bunun üzerine Abraham Ardzivian, Lübnan'a gitmek zorunda kalmış ve Kerym'deki Surp Pırgıç manastırına yerleşmiştir. Daha sonra Beyrut yakınlarında bir manastır inşa ettirmiştir. Gatogigos'luk 1867 yılına kadar burada kalmıştır. 1867 yılında Gatogigosluk İstanbul'a nakledilmiştir. Ancak Papalık 9 Temmuz 1759 tarihli bir kararname ile İstanbul Lâtin Patriklik Vekili sıfatı ile Ermeni Katoliklerden sorumlu bir vekillik ihdas etmiştir. Bu vekil ise, sıradan bir Ermeni Katolik rahibi veya Episkoposu idi. Böylece İstanbul'da 1867 yılından itibaren Kilikya Ermeni Gatogigosluğu yanı sıra, İstanbul Lâtin Patrik Vekilliği idaresinde yeni bir Katolik bölge doğuyordu.

.....

8 D. Kılıç, s. 309–310.

9 M. Aydın (2), s. 9

Böylece Katolik Ermeniler, Kilikya Ermeni Gatogigosluğu ile, İstanbul'daki Lâtin Patriklik Vekilliği arasında taksim ediliyordu. Buna göre, Kilikya, Mısır, Lübnan, Suriye, Sivas, Malatya, Kapadokya, Mezopotamya Ermeni Katolikleri, Lübnan'dan gelen Kilikya Ermeni Gatogigosluğuna bağlıyken; Bursa, Ankara, Erzurum, Van, Muş, Harput, Artvin Ermeni Katolikleri, İstanbul'daki Lâtin patriklik vekilliğine bağlanmışlardır.¹⁰

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti hudutları içinde iki ayrı Ermeni Katolik cemaati meydana gelmişti: Bunlardan biri Kilikya, diğeri İstanbul'daki Lâtin Patriklik Vekilliği nezdinde bulunuyordu. Her ikisi de doğrudan papalığa bağlıydılar. Bu durumda, Osmanlı Devleti'ne bağlı dini cemaatlerin elde ettiği haklara sahip olamıyorlardı. Bu nedenle, Ermeni Ortodoks ve Ermeni Katolik kiliseleri, hukuken Ermeni Ortodoks Patrikliğine tâbi idiler.

Fakat İstanbul Ermeni Katolikleri, kendilerine ait bir kiliseleri olmadığı için, milli denilen kiliselere gidiyorlardı. Papalık ise bundan hoşnut değildi. Bunun üzerine Ermeni Katolikler, Lâtin kiliselerinde veya evlerde dini merasimleri icra etmeye başlamışlardı. Bununla beraber, vaftiz, nikâh, cenaze merasimleri için Ermeni kardeş kiliselere gitmeleri ise yasal bir husustu. Bu durum, 1830 yılına kadar devam etmiştir. Bu arada, Osmanlı yönetimine, Ermeni Katolikleri resmen tanınması için, dış misyon şeflerinden teklifler geliyor ve Fransa, Rusya ve Avusturya elçileri, Osmanlı Sultanı nezdinde girişimlerde bulunuyorlardı¹¹.

Nihayet 6 Ocak 1830'da, Osmanlı Sultanı II. Mahmut, yayınladığı İrade-i Şahane ile, Ermeni Katolik teba'sına şu imtiyazları vermiştir:

- 1- İstanbul'da bir patriklik ve bir başpiskoposluk ihdası
- 2- Sürgün edilenlerin mallarının geri verilmesi
- 3- Kilise inşa etme özgürlüğü
- 4- Osmanlı Devletinde, diğer cemaatlere tanınan imtiyazların, Katolik din adamlarına da verilmesi¹².

.....

¹⁰ *a.g.e.*, s. 10

¹¹ *a.g.e.*, s. 11

¹² *a.g.e.*, s. 11, B.O.A, İ.MVL; Belge No: 24/384

Böylece 6 Ocak 1830'da özgürlüğe kavuşan Ermeni Katolik cemaatin ilk icraatı, bir patrik seçmek olmuştur. Bunun için 15–27 Şubat 1830'da toplanan genel meclise doksan altı kişi katılmış ve toplantı Fener'de ve Galata'da yapılmıştır. Bu toplantıda dört aday gösterilmiş ve seksen yedi oyla Andon Nurican patrik seçilmiştir. Papa VIII. Pius, 6 Eylül 1830'da Eyalet Başpiskoposluğunu ihdas ederek Andon Nurican'ı ilk Başpiskopos olarak tanımıştır.¹³ Ancak, Andon Nurican, Avusturya vatandaşı olduğu için, Osmanlı Devleti patriklik sıfatını kabul etmemiştir. Bunun üzerine 18–31 Aralık 1830'da, Ruhani Meclis yeniden toplanmış, Hagopos Çukuryan'ı patrik seçmişlerdir. Bu seçimi Osmanlı yönetiminin onaylaması ile, İstanbul'da Ermeni Katolik patrikliği resmîyet kazanmıştır. Böylece biri eyalet başpiskoposu, diğeri patrik olmak üzere iki başlı bir yönetim devri başlamış oluyordu. Genelde patrik, cemaati, hükümet nezdinde temsil ederek, dünyevi konuları hallediyordu. Başpiskopos ise daha çok dini konularla meşgul oluyordu. Patrik ile piskopos, protokolde yan yana oturuyorlardı¹⁴.

Ermeni Katolik cemaati, Kilikya ve İstanbul patrikliklerinin birleştirilmesini istiyordu. Ancak papa'lık bunu kabul etmemiştir. Ancak bu birleşme 1867 yılında, Andon Hasun'un şahsında gerçekleşti. Bu birleşmeden sonra, Ermeni Katolik cemaati, faaliyete geçerek, kilise bölgeleri ihdas edildi, okullar ve ruhban okulları açıldı. Ayrıca erkek ve kadın manastırları faaliyete geçti.

1928 yılında Roma'da toplanan Ermeni Katolik Episkoposları, İstanbul Ermeni Katolik patrikliğinin, Gatogigosluğun doğum yeri olan Lübnan'a nakledilmesine karar vermişlerdir. Artık İstanbul'daki Katolik cemaat, 28 Haziran 1928'den itibaren bir başpiskoposlukla yönetilmeye başlamıştır¹⁵. Böylece Türkiye'de tek Ermeni Katolik Başpiskoposluk kalarak, Ermeni Katoliklerin yönetimini üstlenmiştir. Bugün Türkiye'de 4000–4500 civarında Ermeni Katolik olduğu tahmin edilmektedir¹⁶.

•••••

¹³ M. Aydın (2), s. 12

¹⁴ *a.g.e.*, s. 12

¹⁵ *a.g.e.*, s. 13

¹⁶ *a.g.e.*, s. 13

Türkiye’de Ermeni Katolikler’de on üç kadar Paroisse’a sahip olarak varlıklarını sürdürüyorlar. Ayrıca, dört okulları, bir Hastaneleri ve mezarlıkları bulunmaktadır. Ermeni Katolikler, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin vatandaşlık haklarından yararlanarak yaşamaya devam etmektedirler.

5. Ermeni Protestan Cemaati

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti, Ermeni Ortodoks patrikliğini Ermeni milletinin yegâne temsilcisi olarak görürken, XIX. yüzyılın yarısından sonra Ermeni Katolikleri de tanımak zorunda kaldığını yukarıdaki bölümde zikretmişim. Ancak XIX yüzyıldan itibaren, Osmanlı topraklarında ve başta İstanbul’da İngiliz ve Amerika kökenli Protestan misyoner okulları açılmaya başlayınca bu okullarda birinci derecede hedef, Osmanlı topraklarındaki Gayr-i Müslimleri ve onların çocuklarını Protestanlaştırma gayreti olmuştur. Elbette bu faaliyetleri, Osmanlı devletinin Amerika ile ilişkisi ve İngiltere ile olan ticari ilişkiler ve bu ilişkilerin sağladığı dini ve kültürel serbestlik ortamı daha da kolaylaştırmıştır¹⁷. Tabii ki bu noktada en çok dikkat çeken de açılan Protestan misyoner okulları olmuştur¹⁸.

İşte Ermeni cemaatinin bünyesindeki kırılmaların ikincisi, bu Protestan okulları sayesinde Ermeni Protestanların oluşmasıyla ortaya çıkmıştır. İstanbul’da ve Anadolu’da uzun yıllar tek millet olan Ermeniler, Katolik ve Protestan yapılarak bölünmüşler ve yeni dini cemaat grupları haline gelmişlerdir¹⁹. Çünkü Protestan okullarında okuyan birçok Ermeni ve Süryani çocukları Protestanlaştırılmışlar, İngiltere ve Amerika’ya gönderilerek oralarda yerleşmelerine imkân tanınmıştır. Birçokları da yeniden Anadolu’ya gelerek Ermeni kilisesini Protestanlaştırma gayretine katılmıştır²⁰.

.....

¹⁷ İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara, 1990, s. 12

¹⁸ Kostantina p. Kiskiva, *19. yüzyılın çok uluslu İstanbul’unda Amerikan Misyonerleri*, İstanbul, 1999, s. 67

¹⁹ Seçil Akgün, *Kendi kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi*, (1820–1914), s. 21, 23;

²⁰ L. Arpee, *A History of Armenian Christianity*, Erivan, 1949, s. 240–241

Anadolu'daki İngiliz ve Amerika menfaatleri, Osmanlı coğrafyasında Protestan misyonerliği ile paralellik göstermiş ve İstanbul'dan başlayarak, Basra'ya kadar uzanan coğrafyada yüzlerce Protestan misyoner okulu açılmıştır. Bu dönemde Osmanlı toprakları, bir yandan Katolik okulları ile dolarken, diğer yandan Protestan okullarıyla dolmuştur. 1830 yılında Amerika ile Osmanlı Devleti ilk ticaret anlaşmasını yapmış. Amerika böylece Osmanlı topraklarında rahat hareket edebilme imkânını elde etmiş ve ticari temsilciler olarak Ermenilerden istifade yollarını aramıştır²¹.

Bu dönemde Osmanlı Devletindeki İslam dışı dini grupların hamileri şöyleydi: Fransa ve Avusturya Katoliklerin, Rusya Ortodoksların, İngiltere ve Amerika Protestanların himayesini üstlenmiş gibiydi²². Özellikle İngiliz ve Amerika misyoner teşkilatlarının ana hedefi Ermenilerdi. Bu amaçla birçok teşkilatlar kurulmuştu. Bunlardan birincisi, United Brethren teşkilatıdır²³. Daha sonra, İngiliz Church Missionary Society (CMS), American Board of Commissioners For Foreign Missions (ABCCFM) gelmiştir²⁴. Bunların ardından, Young Men's Christian Association (YMCA) ve Women's board of Missioners (WBM) gibi Protestan misyon grupları Anadolu'da faaliyet göstermiştir²⁵.

Bu İngiliz ve Amerikan kökenli misyoner grupları faaliyetlerine 1820 yılından itibaren hız vermişler ve özellikle Protestan misyoner okulları, Birinci dünya savaşına kadar çok hızlı şekilde faaliyetlerine devam etmişlerdir. 1831 yılında İstanbul'da Amerikan büyük elçiliğinin açılması, bu faaliyetlerin desteklenmesinde çok önemli rol oynamıştır. İstanbul'da ve Anadolu'da Protestan misyonerliğinin yerleşmesinde Barlettin (20 yıl), William W. Peet'in (35 yıl), George C. Knapp ve

.....

21 Hidayet Vahaboğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Ankara, 1990, s. 9-10

22 Bayram Kodaman, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri", *Yeniçağ Dergisi*, 1, 1981, s. 3-4

23 Ö. Turan, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri*. XIII. Türk Tarih Kongresi, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.3-III. Kısım, T.T.K, Ankara, s. 1548

24 *a.g.e.*, s. 1548-1553

25 Ö. Turan, *Avrasyada Misyonerlik*, s. 15, 30-31

MC Callum'un (37 yıl), Goodell'in (40 yıl) Schauffler'in (49 yıl) ve Elias Riggs'in (67 yıl) çok önemli rolleri olmuştur²⁶.

İngiliz ve Amerikan misyonerleri, Ermeniler arasında Protestan misyonerliği yapmak için önce, Ermenilerin yoğun oldukları bölgeleri tespit etmişler ve bu bölgelere Protestan okulları açmışlardır. Bu alanda çok ciddi raporlar hazırlamışlar ve adımlarını buna göre atmışlardır. Anadolu'da üç önemli Protestan misyon merkezi oluşturulmuştur. Bu merkezler Doğu, Merkez ve Batı Misyon merkezleridir²⁷.

Bu çerçevede 1820'de İzmir'de, 1823'de Beyrut'ta, 1831'de İstanbul'da, 1835'te Trabzon'da, 1839'da Erzurum'da, 1847'de Gaziantep'te, 1850'de Musul'da ve Anadolu'nun birçok yerinde 88 adet misyon merkezi kurulmuştur²⁸. Bu merkezlerin bulunduğu yerlerde "ev kiliseleri" kurulmuş ve evlerde Ermenilerin Protestanlaştırılması yoluna gidilmiştir. Ermeniler, geleneksel Ortodoks Ermeni çizgisinden sapılarak, Protestan yapılmış ve böylece Ermeni Protestan cemaatinin oluşumunun temelleri atılmıştır. Sonuçta 1846 yılında İstanbul, İznik, İzmit, Adapazarı ve Trabzon Ermeni Protestan kiliseleri kurulmuştur²⁹. Muhtelif yerlerde kurdukları matbaa ile hem davalarını kolayca anlatmışlar hem de okul kitaplarını basmışlardır. Bu amaçla, 1822 yılında Malta'da, 1831 yılında Gaziantep'te birer matbaa kurmuşlardır³⁰. Bu matbaalarda kutsal kitap çevirileri en önemli çalışmalar olarak görülmüştür. Daha sonra Ermenice gramer kitapları ve okul kitapları gelmiştir. Bu doğrultuda 1824 yılında Beyrut'ta ilk Amerikan Protestan Okulu açılmıştır. 1833'de Beyoğlu'nda Ermeni Okulu açılmıştır. 1837'de İzmit ticaret okulu, 1840 yılında Bebek'te Cyrus Hamlin öğretmen okulu açılmıştır. 1840 yılında Beyrut'ta da bir öğretmen okulu açılmıştır. 1852 de Harput'ta, American Harput Missionary College açılmıştır. Daha sonra, İstanbul'da Robert Koleji, Merzifon Anadolu

.....
26 Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians*, London 1993, s: 31

27 Emrah Tekin, "Ecnebi kolejlerin Tarihi Misyonu", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, 36/1997, s. 48

28 Jean Daniel Sahagian, *Le Mouvement Evangelique Armenian*, trz. S. 22-35

29 James Dittes, *Hıristiyan Misyonu ve Türk İslamlığı*, çev. Türkan Yörükhan, Ankara, 1957, s. 7-21

30 U. Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, İst. 1989, s. 47

Koleji, Maraş'ta merkezi kız koleji, Tarsus'ta Pavlus Enstitüsü, İstanbul'da İstanbul Kız Koleji, İzmir'de Uluslararası Kolej gibi okullar açılmaya devam etmiştir³¹.

Açılan bu Protestan misyoner okullarında Ermeni yetim ve fakir çocuklarının okutulması amaç olarak seçilmiş ve bunun için okul faaliyetlerine katılma şartı aranmıştır. Açılan yüksek okullar dört yıllık, diğer okullar üç yıllık olarak açılmıştır. Tatiller de bile açık tutulan okullar, amacına yönelik faaliyetlerine devam etmişlerdir.³² Bu okullarda, Ermenice, Fransızca, Türkçe, İngilizce ve Almanca öğretilmiştir. Ayrıca, Ermenilerin tarihi ile ilgili önemli bilgiler de verilmiştir. Meselâ, "Ahtamar Manastırı", "Ermeni Politik Cemiyetleri" "Ermeni Protestanlığın tarihi" "Ermeni köyleri" ve "Türkiye Ermenilerinin ticari tarihi" gibi konular okullarda ders konusu yapılmıştır³³.

Ermenilerin Protestanlaştırılması karşısında İstanbul Ermeni patrikliği rahatsızlığını, Osmanlı Devleti yönetimine bildirmiş ve bu konunun önüne geçilmesini istemiştir³⁴. Osmanlı Devleti patrikhanenin bu isteğini kabul ederek 1834 yılında mezhep değiştirmeyi yasaklayan bir ferman yayınlamıştır³⁵. Ancak, Protestan misyonerleri bu fermanı pek dikkate almamışlardır. Protestanlığı benimseyen Ermeniler, The Society of the Pious=Dindar topluluk adı ile bir cemaat meydana getirmişlerdir³⁶. Ancak İstanbul Ermeni patrikliği bu grubu ayrılıkçılar olarak ilan etmiştir³⁷. Bundan sonraki dönemde patrikhane ile Ermeni Protestanların arasındaki gerginlik artmış, patrikhane, Ermenileri, çocuklarını, Protestan okullarına göndermeme hususunda uyarmaya başlamıştır. Artık bu dönemden sonra Ermeniler, Protestan okullarına çocuklarını göndermemişler ve hatta çocuklarını

.....

31 A. Uçar, "Amerika'dan Anadolu'ya Misyoner Akını Tarihi", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, 33 (1996), s. 46-47

32 Alparslan Küçük, *Ank. Üniv. İlah. Fak. Dergisi*, s. 170

33 F.A. Stone, *Academie For Anatolia*, Boston, 1984, s. 157-158

34 Ö. Turan, 2002, *a.g.e.*, s. 1549.

35 P. Tuğlacı, *İstanbul, Ermeni Kiliseleri*, İst. 1991, s. 314.

36 L. Arpee, *A. History of Armenian Christianity*, New York, 1949, s. 267

37 V. Tootikian, *The Armenian Evangelical Church: Yesterday, Today and Tomorrow* Southfield: *Armenian Heritage Commitee*, 1996, s. 54, 112

okullardan almışlardır.³⁸ Bu dönemde İstanbul Ermeni patrikliği, kendine bağlı olan Ermenileri kontrol altında tutmaya özen göstermiştir. Böylece, Protestanların bastıkları kitaplar toplatılmış ve hatta yaktırılmıştır³⁹. Daha da ileri giden Protestanlar tutuklanıp hapse atılmıştır⁴⁰.

1844 yılında Matteos Çuhacıyan'ın İstanbul Ermeni Ortodoks Patrikliğine seçilmesiyle, Protestan Ermenilere karşı daha sert bir politika izlenmeye başlamıştır. Patrik Çuhacıyan 12 Ocak 1846 tarihinde, Protestan Ermenilerin başı olan Vertanesi aforoz ederek kafir ilân etmiştir⁴¹. Yine O, 4 Şubat 1846 yılında, kurtuluş, kilise, sakramentler, Bakire Meryem, dini ritüeller ve kilise hiyerarşisi konularında yeni bir credo (The New Creed) kitapçığı hazırlamıştır ve Ermeni Ortodokslara dağıtılmıştır. Ancak Ermeni Protestanlar bu Credo'ya karşı on iki maddelik karşı bir credo yayınlamışlardır⁴². Çuhacıyan ise buna karşılık kırk yedi sahifelik bir broşür hazırlayarak, Ermeni Protestanların yeniden aralarına dönmelerine zemin hazırlamıştır⁴³. Ancak bundan da sonuç alamayan Çuhacıyan, 21 Haziran 1846 yılında yeni bir Aforoznâme hazırlamıştır⁴⁴. Bu aforoznâmeden sonra Çuhacıyan, Ermeni Protestanları, Ermeni patrikhanesinden uzaklaştırmış ve statülerini engellemiştir ve onlara psikolojik ve sosyolojik baskı uygulanmıştır⁴⁵. Alışveriş ve sosyal ilişkiler kesilmiş; Ermeni Protestanlar, Ermeni cemaati içinde tamamen dışlanmışlardır⁴⁶. Ayrıca Çuhacıyan, Ermeni Protestanların "Ermeni Defterinden" silinmesini Osmanlı Devletinden talep etmiştir⁴⁷.

.....

38 Tootikian, *a.g.e.*, s. 34

39 M. Alparşlan, Küçük, "Anadolu'da Protestan Ermeni Milletinin Oluşumu", *Ank. Üniv. İlah. Dergisi*, 50: 2(2009) s. 173

40 Tootikian, *a.g.e.*, s. 37

41 H.G. Dwight, *Christianity in Turkey a Narrative of The Protestant Reformation in Armenian Church*, London, 1854, s. 217-218

42 *a.g.e.*, s. 52

43 Tootikian, s. 18, 19, 21

44 Dwight, s. 69

45 Tootikian, s. 21, 37; B.O.A, A. MKT, Belge no: 24/78

46 Davight, s. 193-194

47 BOA. Dosya No: 95, Gömlek no: 47, 14, 12, 1854

İstanbul Ermeni Cemaati ile Ermeni Protestanlar arasındaki bu gergin ilişkiler, uzun yıllar devam etmiştir. Ermeni Protestanlar ölümlerini, Ermeni mezarlığına gömemez olmuşlardır. Toplumdaki saygınlıklarını kaybetmişlerdir. Ermeniler arasındaki bu gerilim, Osmanlı Devleti'ni de rahatsız etmiş, Hariciye Nazırı Reşit paşa, Ermeni Patriğini huzuruna çağırarak bu baskıcı tutumdan vazgeçmelerini istemiştir⁴⁸. Bu konuda dış misyon şeflerinin de Osmanlı devletine, müdahil olma konusunda baskıları olmuştur. Bu konuda özellikle İngiltere Konsolos Vekili Clapperton dikkat çekmektedir⁴⁹. İngiliz büyük elçiliğinin baskısı sonucu Osmanlı Devleti, sadece Ermeni patrikliğinin baskıyı kaldırması yolunda yönlendirici rol oynamıştır⁵⁰.

Ortodoks Ermeni patrikliğinin, Ermeni Protestanları dışlaması ve aforoz etmesi karşısında Ermeni Protestanlar da boş durmamışlar, İngiliz ve Amerikan elçiliklerinin desteğiyle, Ermeni Protestan kilisesini koruma yönünde faaliyetlerini hızlandırmışlardır⁵¹. Bu bağlamda 25 Haziran 1846'da İstanbul'da "Ermeni Protestan Kilisesi Anayasası" adı altında bir hazırlığa başlamışlardır. Bu çalışmada, kilise yönetimi, üyeler ve on iki maddelik Credo konusunda prensipler konmuştur. Yine aynı yıl, Apisoghom Haçadur Ütücüyan önderliğinde otuz yedi erkek ve üç kadından oluşan kırk kişilik bir grup, İstanbul Beyoğlundaki Amerikalı misyoner H.G.O. Dwight'in evinde bir kilise açmışlardır. Bu kilisede, on iki maddelik Credo ittifakla kabul edilmiştir⁵². Artık Ermeni Protestan kilisesinin temeli böylece atılmıştır. Bu kilise, Osmanlı toplumunda "The Evengelical Church of Armenia" olarak ilan edilmiştir⁵³. Bugün bu kilisenin adı "Aynalı Çeşme Protestan Kilisesi"dir⁵⁴.

Bu Ermeni Protestan kilisesinin rahibliğine, Apisoghom Haçadur Ütücüyan ittifakla seçilmiş, kilise konseyi oluşturulmuş ve ı

•••••

48 BOA. 21/78 g.1. 1845

49 BOA. Hr. sys. 7.2. 1856

50 Dwight, s. 333

51 Kocabaşoğlu, s. 333

52 Mehmet Alparslan Küçük, s. 176

53 a.g.e. s. 176

54 Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar*, İstanbul Yazıları, 1/2002, s. 8

Temmuz 1846 tarihinde bir beyanat ile bu gelişmeler ilân edilmiştir. 25 Ağustos 1846 tarihinde de İstanbul Ermeni Patrikhanesinden bağımsız “Ermeni Protestan Kilisesi”nin resmen kurulduğu ilân edilmiştir⁵⁵. Daha sonra bu kilisenin adı değişik nedenlerden dolayı değiştirilmiş ve “Ermenian Evangelical Church=Ermeni Evanjelik Kilisesi” adını almıştır⁵⁶. Bu kiliseyi, Erzurum, Gaziantep, Bursa, İzmit, Trabzon ve Adapazarı Ermeni Protestan kiliselerinin açılması takip etmiştir⁵⁷.

Ancak Osmanlı Devleti, Ermeni Protestanları resmen tanımadığı için, birtakım mahrumiyetlere maruz kalmışlardır. Böylece Ermeni Protestanlar da “millet statüsüne” kavuşabilmek için, Osmanlı Devleti nezdinde teşebbüslerde bulunmaya başlamışlar ve ilk müraعاتı 16 Haziran 1847’de yapmışlardır⁵⁸. Bu konuda özellikle İngiltere ve Amerikan elçilikleri ciddi bir gayret içine girmişler ve sonunda Osmanlı Devleti, 27 Kasım 1850’de, Ermeni Protestanlara da “millet” statüsünü resmen vermiştir⁵⁹.

Sultan Abdülmecid tarafından verilen bu millet statüsünden sonra, Ermeni Protestan cemaatinin başına, Stepan Seropyan getirilmiştir⁶⁰. Daha sonra Ermeni Protestan cemaati bünyesine Ermeni olmayan Protestanları da almıştır. Artık bu cemaat, İst. Ermeni Ortodoks patrikliği ile eşit hale gelmiştir⁶¹.

6. Sonuç

Sonuç olarak İstanbul’da Ermenilerin varlığı, İstanbul’un Türkler tarafından fethinden öncelere dayanmaktadır. Fatih Sultan Mehmet’in gayretleriyle kurdurulan İstanbul Ortodoks Ermeni

55 Kevork Pamukciyan, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, “Ermeni” maddesi, 3/1994, s. 193

56 A. Bedikian, “The Rise of The Evangelical Movement Among Armenians”, <http://www.caec.sf.org/c.rise/AAB.html>’den alınmıştır.

57 Tootikian, s. 55

58 Tootikian, s. 38,56

59 Y.Ç. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İst. 1953, s. 107–108; B.O.A.; Belge No; 1774/7, 224-1850

60 Tootikian, s. 56–57

61 Tootikian, s. 58, 87, 112

patrikliği, Ortodoks Ermenilerin bir çatı altında toplanmasını sağlamıştır. Ancak bu birlik, bir yandan Katolik misyonerleri, diğer yandan da Protestan misyonerleri tarafından bozulmuş, zamanla Ermeni Katolik milleti ve Ermeni Protestan milleti gibi isimlerle, yeni Ermeni cemaatleri meydana getirilmiştir. Hatta Osmanlı Devleti, bu cemaatlerin kendi aralarındaki dini ve sosyal çatışmalara, cemaatlerin iç meselesi gözüyle bakarak müdahale bile etmemiştir. Çünkü Osmanlı devleti, egemenliği altında barındırdığı bütün İslâm dışı unsurlara, kendi dinlerini yaşama ortamını sağlamıştır. Nitekim Ortodoks Ermeni cemaati yanında, XIX yüzyıldan itibaren Katolik Ermeni cemaatinin ve Protestan Ermeni cemaatinin varlığını Osmanlı Devleti resmen kabul etmiştir. Bu cemaatler, kendi patriklerini, kendi cemaat başkanlarını seçerek, teşkilatlarını rahat bir şekilde kurmuşlardır.

Osmanlı Devletinin sona ermesiyle, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti hudutları içinde kalan Ermeniler, Lozan Barış antlaşması maddelerine göre azınlık statüsü içinde Türk vatandaşı olarak yaşamaya devam etmişlerdir. Türkiye’de Ermeniler, hayatın her alanında kendilerini ifade etme ve kabiliyetlerini geliştirme imkânına sahip olmuşlardır. Osmanlı Devleti döneminde olduğu gibi, bugün de Türkiye Cumhuriyeti’nin devlet yapısı içinde Ermeniler, çok önemli yerlerde hizmet verme imkânına sahip olmuşlardır.

Bugün İstanbul’un birçok mahallesinde ve adalarda Türkler, Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar birlikte oturmaktadırlar. Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin Getto’ları yoktur. Bütün din mensupları, birbirlerinin cenazesine katılmakta, mutlu ve acı günlerini paylaşmaktadırlar. Dini bayramlarda, karşılıklı tebrikleşmeler sıkça görülen çok önemli geleneklerden birisidir. Bunun için İstanbul’daki Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler, kendilerini Türkler gibi hissederek yaşadıklarını her fırsatta dile getirmektedirler. Yahudilerin ve Müslümanların ayrıldıkları yegane yerler camiler, sinagoglar, kiliseler ve mezarlıklardır.